

Л. В. Козак

*Національний університет
«Острозька академія»*

УДОСКОНАЛЕННЯ БІРЖОВОГО ОБІГУ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ЕФЕКТИВНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ РИНКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

У статті розглядаються організаційно-правові засади активізації діяльності аграрних бірж та розроблено практичні рекомендації щодо стимулювання розвитку спрощеного ринку сільськогосподарської продукції.

Organizational and legal bases of activization the agrarian exchanges' activities have been considered and practical recommendations regarding stimulation the development of time market for agricultural products have been elaborated in the article.

У підвищенні ефективності ринку продукції сільськогосподарського виробництва особливе навантаження несе інфраструктурна складова. Ринкова інфраструктура безпосередньо забезпечує обмінні процеси і має своє основне функціональне призначення: не застосування встановлених за межами обмінних процесів цін, а виявлення, генерацію ринкових цін – як цін реального попиту та реальної пропозиції. Крім того, в ряді випадків ринкова інфраструктура виконує також функції концентрації попиту та регламентації товарних потоків. Це стосується такого її елемента, як біржі.

Формування ефективної біржової торгівлі має принципове значення для підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції. Це дасть можливість знизити так звану посередницьку маржу і, як наслідок, ціни на сільськогосподарську продукцію. По суті, з другорядного фактора біржова торгівля перетворюється на системоутворюючий елемент, навколо якого відповідним чином формуються інші елементи. Якщо в цій тезі є перебільшення, то воно не дуже велике, бо, поза всяким сумнівом, системоутворююча роль біржової торгівлі є одною з передумов ефективної організації сільськогосподарського ринку.

Розробці теоретичних питань формування організованого біржового ринку, удосконалення його державного регулювання присвячені праці вітчизняних учених, зокрема, Гайдуцького П., Карича Д., Ко-

валенка Ю., Мостового П., Саблука П., Снохацької О., Худолій Л., Шпичака О., Юрчишина В. та ін. Проте окремі сторони цієї означеної проблеми не вирішені, і є можливості поглибленого їх дослідження. Зокрема, дискусійними залишаються ступінь та характер державного втручання в діяльність аграрних бірж, принципи раціональної побудови та механізмів ефективного функціонування строкового ринку сільськогосподарської продукції.

Проблема формування ефективного біржового обігу продукції сільськогосподарського виробництва складна і багатоаспектна. Її всебічне вивчення вимагає об'єднання зусиль спеціалістів галузі мікро- та макроекономіки, маркетингу, державного регулювання та управління економіки. Тому автор не претендує на вичерпний аналіз всіх питань, що пов'язані із діяльністю аграрних бірж. Основна мета проведеного дослідження полягає в удосконаленні організаційно-правових засад діяльності бірж та розробці практичних рекомендацій щодо стимулювання розвитку строкового ринку сільськогосподарської продукції.

З огляду на фундаментальне значення біржової торгівлі, перебіг трансформаційних процесів у даній сфері на перший погляд видається позитивним. Після лібералізації цін новою реалією для сільськогосподарських товаровиробників було виникнення поряд з державними заготівельними організаціями величезної кількості торгових посередників, які пропонували свої послуги щодо реалізації виробленої ними продукції. Особливо показовим у цьому аспекті є "біржовий бум" 1991 – 1992 рр. За кількістю бірж Україна випередила весь західний світ, і ще й досі тут народжуються нові структури цього типу. У світі функціонує близько 50 товарних та 250 фондових бірж, у той час як в Україні на початок 1998 року було зареєстровано 103 біржі [8, с.311].

Аграрні біржі охоплюють всі регіони України і в змозі "пропустити" весь обсяг виробленої в країні сільськогосподарської продукції та продовольства, а не ті 10 %, яких вважається достатньо для виявлення ринкових цін. Однак результатом діяльності багатьох бірж є те, що покупці та продавці починають домовлятися між собою про поставки продукції після того, як організатори торгів покидають залу.

Таким чином, незважаючи на розмаїття та чисельність торгових посередників, ефективної інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції не створено. До такого висновку дійшли не лише учас-

ники ринку, але й зарубіжні консультаційні фірми, зокрема “Кемонікс Інтернешнл”, яка з 1996 року працювала в Україні над проектом USAID “Українська аграрна біржа” за фінансової підтримки Міжнародного валютного фонду. Крім того, даний висновок підтверджують наші власні дослідження, а саме поведінковий та функціональний аналіз діяльності підприємств, що обслуговують обмінні операції на сільськогосподарському ринку в Рівненській області.

Ретроспективний аналіз дозволяє виявити багато причин такого становища. Одною з них, на наш погляд, слід вважати відсутність цілісної політики держави щодо розбудови інфраструктурної складової ринку сільськогосподарської продукції, зокрема її біржового обігу. Ставлення держави до вирішення означених проблем можна простежити за низкою прийнятих нормативних актів. Ще в 1991 році було прийнято і введено в дію Закон України “Про товарну біржу”, в 1992-му – “Про біржі та біржову діяльність”. У січні 1995 року вийшов Указ Президента України “Про реформування аграрних відносин”. Уряд прийняв постанови “Про заходи щодо розвитку ринку сільськогосподарської продукції” та “Про прискорення організації біржового ринку”. Держава законодавчо визнала такі принципи діяльності бірж, як громадська корисність, гласність та відкритість торгів, гарантія прав учасників біржової торгівлі тощо.

Позитивним наслідком даних реформ було те, що вперше в Україні запрацював хоч і недосконалий, але визнаний у всьому світі механізм творення ринкової ціни на сільськогосподарську продукцію. Українська аграрна біржа (УАБ) працювала з основними сільськогосподарськими сировинними товарами, проте в її діяльності переважали угоди на зерно. Ціни, що сформувалися під час торгів, визнала держава, більше того, за ними вона здійснювала закупівлі до власних резервів. Уперше всі учасники сільськогосподарського виробництва почали цікавитися інформацією з УАБ, яка розміщувалася в засобах масової інформації. Уперше було визначено орієнтир – ціну зерна з негайною поставкою, що є базовою для будь-якої угоди.

На ці позитивні зміни негайно відреагували контрагенти ринку. Із січня по жовтень 1995 року на аукціонних торгах Мінсільпроду та Української аграрної біржі було продано 3 млн. тонн зернових. При цьому ціни постійно зростали і майже досягли світового рівня. Проте за такий же період наступного року цей показник знизився в п'ять разів [7, с 90]. Причому в угодах переважав спот, тобто про-

даж реального товару. Ліквідність пропозиції залишалася низькою, що й призвело до згортання біржової торгівлі.

З метою вдосконалення товарообмінних операцій та активізації біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією у 1999 – 2003рр. було прийнято ще цілу низку нормативних актів. Серед них слід назвати Укази Президента “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (№ 767 від 6.06.2000 р.) та “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів”, постанови Кабінету Міністрів “Про активізацію діяльності біржового ринку продукції агропромислового комплексу та необхідних для його потреб матеріально-технічних ресурсів” (№ 1928 від 19.10.1999 р.) та “Про нові підходи до забезпечення сільськогосподарських товаровиробників матеріально-технічними ресурсами” (№ 50 від 17.01.2000 р.), “Про деякі питання державного регулювання виробництва і реалізації цукру” (№ 868 від 2.06.2000 р.).

Згідно з цими актами, важливим завданням державної політики є розбудова інфраструктури аграрного ринку. Попри правильність поставленої мети, перелічені документи мають не надто великі шанси на те, аби сприяти її досягненню. Серед перешкод на цьому шляху, на нашу думку, варто виділити декларативність законодавства та його некомплексність. Ухвалені нормативні акти проголошують ринкову за суттю мету, але не завжди пропонують механізм для її досягнення. За приклад може слугувати запровадження заставних операцій на зерно. Ми вважаємо, що впровадження даних заходів було своєчасним, і саме завдяки їм вдалося значно підвищити внутрішні ціни на зерно. Проте механізм заставних цін потребує вдосконалення.

По-перше, на державному рівні необхідно визначити контрагента, який би виконував функції інтервенційного фонду. На нашу думку, державним агентом з проведення закупок та реалізації зерна в інтервенційних цілях могли б бути ДАК “Хліб України” або Держкомрезерв. Для цього одному з них потрібно надати певний статус і змінити його функції. Для прикладу наведемо окремі дані про діяльність названих структур у 2001 році. За II півріччя 2001 року ДАК “Хліб України” закупив 1,94 млн. тонн зерна, а Держкомрезерв за цей же період – 0,38 млн. тонн, всього близько 13,6 відсотка пропозиції зернових урожаю 2001 р. (майже 17 млн. т) [11, с.291].

Оскільки зерно вилучалось із внутрішнього ринку, то це сприяло підвищенню цін на нього. Однак державні агенти закупляли зерно за біржовими цінами, які були вищими від заставних. Звідси можна зробити висновок, що функції інтервенційного фонду жоден з них не виконував.

По-друге, для того щоб механізм заставних діяв ефективно, його необхідно доповнити ефективним кредитуванням. За даними ДАК “Хліб України” в 2001 році в заставу надійшло близько 1 тис. тонн зерна. З одного боку, така ситуація пояснюється необхідністю проведення термінових розрахунків за отримані сільськогосподарськими товаровиробниками грошові та товарні кредити, що були надані під майбутній урожай. З іншого боку, гостродискусійним залишається питання про те, хто має сплачувати послуги за користування кредитом при заставних закупках зерна. Слід зазначити, що в США їх сплачує товаровиробник, але там плата за кредит становить 5-7% річних. У нас навіть при пільгах, передбачених постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2000р. №1141, відсотки за кредит будуть в 3-4 рази більшим, ніж для фермерів США. Отже, за таких умов постає питання про компенсацію відсотків за кредит при заставній торгівлі державою.

Заставна торгівля зерном не набула домінуючої ціноутворюючої ролі саме через недосконалість механізму її здійснення. Це змусило Уряд до посилення адміністративного контролю за реалізацією сільськогосподарської продукції. Так, для надання більшої прозорості торгівлі зерном, значна частина якого потрапляла в руки монополізованих підприємницьких структур як погашення грошових та товарних кредитів, наданих аграрному сектору, було запроваджено заборону його експорту в тому разі, якщо контракт укладено не на біржі (Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна” № 832 від 29.06.2000р.). Ми розуміємо, що це був вимушений захід, але він прямо суперечить ринковим засадам, зокрема принципам вільної конкуренції. Ніде у світі продаж товару через біржу не є обов’язковим: біржа існує для того, аби спрощувати торговельні операції і надавати сторонам додаткові гарантії, зокрема щодо попередження ризику чи виявлення відповідності товару задекларованій якості тощо. Якщо українські біржі зможуть пропонувати такі гарантії за прийнятну винагороду, то контрагенти самі будуть зацікавлені в тому, щоб укласти угоди на біржі. Підтримка бірж адміні-

стративними заходами веде до того, що вони неефективно виконують свої маркетингові функції.

Реформування біржової торгівлі повинно здійснюватися в двох напрямках. Головним змістом реформувань має бути зміна її функцій, а саме перехід від застосування до виявлення та генерації ринкових цін. На наш погляд, у першу чергу необхідна чітка вертикальна структуризація ринку сільськогосподарської продукції на ринок “спот”, тобто ринок реального товару і цін, та строковий ринок майбутнього товару та цін. Гуртові посередники, що діють на спотовому ринку, покликані виконувати функції концентрації попиту і пропозиції, регламентування та прогнозування торгових потоків та організації суворо регламентованого розпродажу сільськогосподарської продукції, сформованої у великі партії, надання покупцям та продавцям послуг шляхом здачі в оренду сховищ, холодильників, торгового кредиту, інформації про ринки і под. Найбільш поширеними організаційними формами названих посередників в розвинених країнах є торгові дома, оптові ринки, аукціони тощо.

Біржова торгівля покликана виконувати функції виявлення майбутніх цін та попередження фінансових ризиків. Без офіційно поширюваних та використовуваних бізнесом майбутніх сільськогосподарських цін розвиток сільського господарства та пов'язаних з ним галузей практично неможливий. Характерною ознакою діяльності вітчизняних аграрних бірж є наявність на них “не біржового” товару, переважання так званих спотових угод, у той час, як характер біржової діяльності в більшості країн зазнав докорінних змін.

Основним змістом біржових операцій стали не операції з наявним товаром, а хеджування та спекуляція, тобто операції з ф'ючерсними контрактами. Хеджування – надзвичайно складна і в той же час філігранна біржова операція, яка вимагає від учасників великого біржового досвіду, розвинутого комерційного передчуття, надійної та своєчасної інформації про майбутню кон'юнктуру ринку конкретного товару. При укладанні термінової, у тому числі і ф'ючерсної, угоди продавець та покупець вносить у вигляді завдатку невелику (5-10%) частину вартості контракту. Механізм хеджування передбачає виконання контракту, а також можливість його викупу.

Спекуляції на товарних біржах не відрізняються від спекуляцій цінними паперами на фондовій біржі. Спекулянт купує та продає ф'ючерсні контракти, не беручи на себе зобов'язань щодо постав-

ки реального товару. Єдиною метою спекулянта при операціях з терміновими угодами є одержання позитивної різниці на ціні контракту при його продажу, порівняно з купівлею. Хеджер і спекулянт доповнюють один одного. Перший передає ризик, другий його приймає. Хеджування та спекулятивні операції сприяють підвищенню ліквідності біржового ринку, забезпечують найважливішу передумову його успішної роботи. Незмінний супутник високої ліквідності – зростання конкуренції, а це вже пряме сприяння ринковому ціноутворенню.

Отже, зміст біржових операцій дає підстави трактувати товарну біржу як фінансову установу, покликану визначати майбутні ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію та проводити страхові операції для товаровиробників у покупців. Товарні ф'ючерси та опціони, як основні інструменти строкового ринку сільськогосподарської сировини, є цінні папери особливого типу. Саме тому їх обіг необхідно узаконити і на строковому ринку сировинних товарів, і на ринку цінних паперів. Неабияке значення в цьому аспекті матиме удосконалення чинного законодавства стосовно трактування статусу бірж як фінансових посередників, адже відповідно до Закону України "Про товарну біржу" вони визнані некомерційними організаціями. Не обумовлюються і не характеризуються чинним законодавством похідні цінні папери, зокрема форвардні та ф'ючерсні угоди тощо. Не менш важливим моментом є прийняття Цивільного та Господарського кодексів, де поряд з іншими будуть закріплені операції з похідними фінансовими інструментами, визначена відповідальність за їх невиконання, процедура судового оскарження та арбітражу.

Основним недоліком діяльності вітчизняних бірж є низька ліквідність пропозиції та високий ступінь невиконання угод. Наприклад, на Рівненщині діє дві товарні біржі. Обсяг укладених угод на них у 2001 році становив 18,5 млн. грн. при позиціях на продаж 10,8 млн. грн., тобто 41,6% угод було не виконано [9, с.260]. Аналогічні тенденції тривають досі. Світовий досвід підтверджує, що із запровадженням специфічної процедури розрахунків (клірингу) ліквідність біржових угод сягає 100%. За спотовими операціями від продавця вимагається доставка товару на біржовий склад до торгів у залі, а від покупця – 100% передоплати. За ф'ючерсними та форвардними контрактами від обох сторін вимагаються відчутні депозитні внески у розмірі до 10-30% вартості товару, що підви-

шує гарантії виконання угоди. Всі ці внески надходять до розрахункових (клірингових) палат біржі.

До функцій клірингових палат належать: оформлення рахунків, розрахунки за завершеними операціями, збір та зберігання гарантійних внесків за строковими контрактами для відшкодування можливої різниці між початковою ціною і поточним котируванням, надання інформації про торговельні операції. Розрахункові палати не лише гарантують щоденну перевірку сальдування рахунків за всіма операціями до відкриття наступних торгів, але й забезпечують фінансову цілісність ринку. Саме діяльність клірингових палат сприяла швидкому розвитку та ефективності ф'ючерсного ринку як одного із сегментів фінансового ринку.

На нашу думку, зволікання із впровадженням ефективного клірингу суттєво затримує розвиток Української аграрної біржі, а закріплення в ролі розрахункового центру за цією біржею будь-якого комерційного банку робить неможливим здійснення на ній ф'ючерсної та опціонної торгівлі. Це є невласливі для банку операції, а отже, він їх не зможе ефективно здійснювати. Інша причина такого становища - це відсутність законодавчого забезпечення. Як бачимо, проблема може бути вирішена за сприяння урядових структур.

Очевидно, є доцільним створення державного органу, до функцій якого має входити як сприяння розвитку строкового ринку в Україні, так і контроль за його функціонуванням. Державні контрольні органи за діяльністю бірж існують майже в усіх розвинутих країнах. Головною метою їх існування є захист інтересів інвесторів, вироблення єдиних стандартів біржової торгівлі, розробка системи обміну ф'ючерсних угод за часом їх укладення, механізму взаємодії строкового та спотового ринків, попередження надмірної спекуляції та маніпуляції з цінами. Оскільки товарна біржа повинна відігравати в першу чергу роль фінансового посередника, а ринок строкових контрактів є різновид ринку цінних паперів, то дану роботу могла б очолити Комісія з цінних паперів та фондового ринку. Створення нової Державної комісії з ф'ючерсної торгівлі може зволікатися, тоді як розширення функцій вже наявного державного органу може значно прискорити розв'язання означених проблем.

Одним із стримуючих чинників розвитку строкового ринку сільськогосподарської продукції є відсутність кон'юнктурної інформації про рівень майбутніх цін, обсяги попиту та пропозиції. Головною умовою існування даного ринку є його "прозорість", тобто

наявність та доступність інформації для всіх суб'єктів ринку. Більше того, ефективність його функціонування значною мірою залежить від застосування нових інформаційних технологій, від наявності на ринку спеціальних аналітичних фірм, які оперативно збирають поточну кон'юнктуру інформацію, а також здійснюють фундаментальний та технічний аналіз ринку.

На зарубіжних товарних ф'ючерсних ринках, особливо на ринках сільськогосподарської сировини, спекулянти та хеджери приймають рішення щодо купівлі-продажу, спираючись на фундаментальні фактори, що, ймовірно, формують зміни цін. Вони звертаються до аналітиків-фундаменталістів, які після оцінки макроекономічних показників, зокрема протекціоністської політики уряду щодо сільськогосподарських товаровиробників та участі держави як агента ринку, особливу увагу звертають на тенденції зміни сезонних цін. Аналіз цих різноманітних чинників дозволяє визначити тип ринкової ситуації, тобто дефіцит чи надлишок загальної пропозиції. В умовах глобалізації економіки такий аналіз проводять із врахуванням ситуації на світовому ринку. Так, аналітики Світового банку сьогодні прогнозують колосальний дефіцит зерна та продовольства на кінець нинішнього десятиліття, що, безперечно, може викликати суттєве зростання цін на продукти харчування.

Для повнішого аналізу зміни цін поряд із фундаментальним використовуються технічний аналіз. Він ґрунтується на припущенні, що ціни змінюються за стійкими часовими моделями. Прихильники цього виду аналізу переконані, що оскільки ринки складаються з людей, які, в свою чергу, не схильні швидко змінюватися, то їх дії на ринку за однакових обставин на ринку повторюються. Фундаментальні аналітики досліджують закономірності, що діятимуть у майбутньому, а погляд технічних аналітиків спрямований у минуле. Метою технічного аналізу є оцінка поточної динаміки цін, визначення конкретного тренду, прогноз терміну його дії та ймовірної амплітуди коливання ціни товару, виявлення моментів зламу тенденції, тобто так званих сигналів купівлі та продажу.

Як бачимо, обидва види аналізу передбачають збір різноманітної ринкової інформації. В Україні такі дані відстежують органи статистики, Міністерство аграрної політики і галузеві інститути Академії сільськогосподарських наук. Однак ці дані використовуються в основному для розв'язання питань закупівлі урядом стратегічних запасів продовольства. Крім того, система статистичної

звітності побудована таким чином, що навіть про обсяги пропозиції сільськогосподарської продукції точної інформації немає. Не повністю у статистичних звітах враховуються обсяги виробництва у фермерських господарствах та в особистих селянських господарствах, імпорт у прикордонних областях тощо. На підставі офіційних статистичних даних, а також своїх власних досліджень, окремі аналітичні фірми, що вже з'явилися на українських теренах, обчислюють та публікують індексні показники стану вітчизняного сільськогосподарського ринку. Однак усі контрагенти ринку мало користуються послугами аналітичних фірм, оскільки одні з них не розуміють значення та необхідності таких прогнозів, інші – впевнені в недостовірності інформації.

Таким чином, одним із важливих чинників ефективності функціонування аграрного ринку, зокрема його біржової складової, є ступінь відлагодженості системи збору кон'юнктурної інформації та своєчасне постачання її споживачам. Створювана система інформаційно-аналітичного забезпечення суб'єктів ринку сільськогосподарської продукції повинна бути державною, базуватися на принципах оперативності та своєчасності, доступності та прозорості, стандартизації та достовірності. Очолити дану роботу, на нашу думку, повинно Міністерство аграрної політики, створивши в обласних та районних управліннях відділи по моніторингу цін та ринкової інформації. Налагодження такої системи не тільки дасть поштовх розвитку фізичних елементів інфраструктури ринку, зокрема бірж та строкового ринку сільськогосподарської сировини, але й сприятиме розвитку здорових конкурентних відносин у галузі закупівель, збільшенню частки товаровиробників у ціні кінцевих продуктів харчування, зменшенню хаотичності руху товарів та посередницької маржі.

Отже, інфраструктурна складова справляє істотний вплив на ефективність ринку продукції сільськогосподарського виробництва. Це є генератор не лише цін по всій довжині маркетингового каналу, але й самих конкурентних відносин. Для її розвитку і підвищення ефективності функціонування, на нашу думку, необхідно здійснити такі заходи. У першу чергу, потребує удосконалення чинне законодавство щодо розбудови інфраструктури ринку, зокрема біржової торгівлі. Необхідна розробка чітких та прозорих механізмів втручання держави в обмінні процеси, відмова уряду від підтримки монополістів у галузі закупівель. По-друге, потрібно чітко виз-

начити функції фізичних елементів ринкової інфраструктури, зокрема визначити державних агентів, які будуть здійснювати інтервенційні операції на сільськогосподарському ринку. З метою сприяння розвитку біржової торгівлі запровадити клірингові розрахунки, узаконити обіг строкових контрактів як цінних паперів особливого типу. По-третє, створити державну систему інформаційно-аналітичного забезпечення суб'єктів сільськогосподарського ринку.

Література

1. Закон України "Про товарну біржу" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №10.
2. Закон України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21.
3. Закон України "Про державне регулювання виробництва та реалізації цукру" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 32.
4. Указ Президента України "Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку". 6 червня 2000р. // Офіційний вісник України. – 2000. - №23.- С.20-22.
5. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна". 29 червня 2000р. // Офіційний вісник України. – 2000. - №26.- С.51-53.
6. Указ Президента України "Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів". 7 серпня 2001р. // Офіційний вісник України. – 2001. - №32. – С.5-6
7. Саблук П.Т., Карич Д.Я., Коваленко Ю.С. Основи організації сільськогосподарського ринку. – К.: ІАЕ УААН, 1997. – 140 с.
8. Сохацька О.М. Ф'ючерсні ринки. Історія, сучасність, перспективи розвитку в Україні. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – 408 с.
9. Статистичний щорічник Рівненської області за 2001 рік. – Рівне: Обласне управління статистики, 2002. – 552с.
10. Товарні біржі в Україні: аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку / За ред. П.Т.Саблука та О.М.Шпичака. – К.: ВІПОЛ, 1997. – 427 с.
11. Ціноутворення в процесі реформування агропромислового комплексу України (1990-2001 рр.). За ред. О.М. Шпичака. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 499с.